

PROMJENE U POLJOPRIVREDI I SELU DALMACIJE U POSLJEDNJIH STOTINJAK GODINA

Josip DEFILIPPIS
Split

UDK: 338.43(497.5-3 Dalmacija)"19"
316.334.55(497.5-3 Dalmacija)"19"
631(497.5-3 Dalmacija)"19"

Pregledni rad

Primljeno: 3. 5. 2005.

U prošlih stotinjak godina dalmatinska poljoprivreda prošla je kroz tri prijelomna razdoblja. Prvo, potkraj 19. stoljeća, koje je obilježeno procvatom vinogradarstva, a početkom 20. stoljeća uslijedila je njegova propast, što je izazvalo veliku gospodarsku krizu, bijedu i masovno iseljavanje stanovništva. Drugo razdoblje proteže se drugom polovicom 20. stoljeća, a obilježava ga industrijalizacija zemlje, socijalistički koncept razvoja poljoprivrede te nagli pad poljoprivrednoga stanovništva i pražnjenje sela. Treće razdoblje obilježeno je usvajanjem liberalnoga koncepta razvoja, u kojem primat imaju obiteljska gospodarstva. Obnova maslinarstva potaknuta UNDP-ovim projektom osamdesetih godina intenzivira se, a sade se i novi vinogradi. Taj je stvaralački elan i danas prisutan. Svako od ovih razdoblja imalo je poseban utjecaj na razvoj sela.

Ključne riječi: selo, poljoprivreda, Dalmacija

✉ Josip Defilippis, Ulica Glagoljaša 12, 21 000 Split, Hrvatska.

USPON I PROPAST VINOGRADARSTVA

Prvo je razdoblje ono na kraju 19. i početku 20. stoljeća. To je razdoblje obilježeno izrazitim gospodarskim uzletom, da bi uslijedio nagli pad i gospodarska kriza.

To je razdoblje procvata vinogradarstva, što se javlja kao posljedica propadanja vinograda od filokserične zaraze na Zapadu (Francuska, Italija). Otvara se veliko europsko tržište vi-

na, pa nastojeći udovoljiti sve većoj potražnji, naši težaci počinju intenzivno saditi nove vinograde. Svaka slobodna površina sadi se lozom. U uvjetima izobilja radne snage u selu, osnovno ograničenje sadnje novih vinograda jest manjak plodnoga tla. Zbog toga se krče ionako oskudne šumske površine, prave terase, prenosi tlo i "stvaraju" nove površine pogodne za sadnju vinograda. To je razdoblje najintenzivnije izgradnje naših terasa, koje će kasnije davati prepoznatljiv pečat našem primorskom krajoliku. U borbi za prostor koji će se posaditi vinogradima nemilice se sijeku masline, tako da se njihov broj početkom 20. stoljeća osjetno smanjio. Tada je Dalmacija imala najveće površine vinograda. Procjenjuje se da su površine vinograda dosegle maksimum potkraj osamdesetih i početkom devedesetih godina 19. stoljeća, kada su zauzimale 90.000 hektara, a proizvodnja se kretala do milijun i trista tisuća hektolitara. Pri najvećoj konjunkturi izvezilo se do oko 800 tisuća hektolitara vina na godinu.¹

To je razdoblje jačanja sloja posjednika, trgovaca, brodarra i prijevoznika – razdoblje velike poduzetničke živosti. Mnoge su se velike "pošidenske" zgrade i infrastrukturni objekti u selu izgradili upravo u tom razdoblju. Procjenjuje se da se vinogradarstvom, izravno i neizravno, bavilo oko 70.000 obitelji. Konjunktura vina značila je tada velik gospodarski prosperitet čitave Dalmacije.

Prva zadruga u Dalmaciji i Hrvatskoj osnovana je u Korčuli 1864. godine. Potkraj 19. stoljeća počinje pravi zamah osnivanja zadruga i, općenito, zadrugarstva kao pokreta. Godine 1899. osniva se Prva uljarska zadruga u Poveljima na Braču, a 1900. Prva vinarska zadruga u Bolu na Braču. Prema Ožanićevu svjedočenju, 1903. godine u Dalmaciji već djeluje 60 zadruga, a u Zadružni savez u Splitu 1907. godine bilo je učlanjeno – sa dva druga saveza – ukupno 215 zadruga. Razvija se poljoprivredna služba, koja 1895. godine broji već šest "putujućih učitelja" poljoprivrednih stručnjaka. Godine 1887. otvara se u Gružu Niža poljoprivredna škola. Tada se i osniva "C. K. Kemičko-gospodarstvena pokušajna postaja u Splitu" (1894.), preteča današnjeg Instituta za jadranske kulture i melioraciju krša. Osnivanje te postaje nije slučajno, nego je to posljedica snažna poljoprivrednoga razvoja, zbog kojeg se javila potreba organiziranoga znanstvenog rada u poljoprivredi.

No taj prosperitet kratko traje. Bečki parlament 1892. godine usvaja tzv. "Vinsku klauzulu", kojom se dopušta uvoz vina iz Italije. Zbog povećane ponude na tržištu, cijene dalmatinskih vina naglo i zamjetno padaju. Od 25 do 30 forinti po hektolitr prije klauzule na 6 do 12 forinti poslije. Istodobno vinogradi se u Zapadnoj Europi dobrim dijelom obnavljaju, pa je izvoz vina u Francusku 1892. praktički zamro. No

da nevolja bude još veća, 1894. godine javlja se u dalmatinskim vinogradima filoksera, koja će u sljedećim desetljećima potpuno uništiti stare vinograde na domaćoj podlozi.

Dalmatinski je težak najedanput ostao bez vina i bez maslina, koje je ranije posjekao da bi posadio vinograd. Ono malo proizvedenoga vina prodavalo se po izrazito niskim cijenama. Započinje razdoblje velike poljoprivredne krize, a kriza u poljoprivredi tada je značila i krizu u ukupnom gospodarstvu. Na selu je zavladao velika bijeda. Jedini izlaz stanovništvo nalazi u iseljavanju u prekomorske zemlje. Računa se da je potkraj 19. i početkom 20. stoljeća iz dalmatinskih sela emigriralo oko 100.000 stanovnika.

Završilo je jedno perturbantno razdoblje prosperiteta i krize. Vinogradi se više nikada neće obnoviti na onim površinama kao prije filoksere niti će se masline posaditi ondje gdje su posječene. Nastupa dugo depresivno razdoblje, kada dalmatinsko selo živi na rubu siromaštva.

SOCIJALISTIČKI AGRARNI KONCEPT

Industrijalizacija, napuštanje sela i poljoprivrede

Takvo više-manje depresivno stanje u poljoprivredi i dalmatinskim selima traje do šezdesetih godina 20. stoljeća, kada i poljoprivreda i selo proživljavaju drugo prijelomno razdoblje. Za razliku od prvoga, koje je imalo izvorište pretežno unutar poljoprivrede (jer ne smije se zanemariti utjecaj bečke "Vinske klauzule"), drugo prijelomno razdoblje rezultat je čimbenika izvan poljoprivrede i sela, pa su zato i posljedice bile znatno dublje i trajnije.

Započela su i usporedno se odvijala dva procesa: industrijalizacija i deagrarizacija. Osnovni razvojni cilj jest što brža industrijalizacija zemlje, što se u jednoj pretežno agrarnoj zemlji moglo izvesti jedino na račun prelijevanja dohotka iz poljoprivrede i masovnog angažiranja jeftine agrarne (ruralne) radne snage. Agrarna politika najprije je inzistirala na konceptu podruštvljavanja zemljišta (oduzimanjem zemljišta većim posjednicima agrarnom reformom, formiranjem društvenih poljoprivrednih dobara – poduzeća i forsiranjem "seljačkih radnih zadruga"), a potom je, napuštajući koncept razvoja agrara kroz seljačke zadruge, proklamirala koncept podruštvljavanja proizvodnje. No, kako bilo da bilo, seljak – poljoprivrednik uvijek je bio politički nepodoban element na kojega je trebalo gledati sumnjičavo. Industrijalizacija je izvlačila ljude iz poljoprivrede i sela, a agrarna politika ih je potiskivala (gurala) iz poljoprivrede i sela.

Rezultat istodobnoga djelovanja ovih dvaju procesa (industrijalizacije i deagrarizacije) jest odljev goleme mase radne

snage iz poljoprivrede i sela i njezino premještanje u industriju i gradove. U trideset godina (1961. – 1991.) seosko stanovništvo u Dalmaciji smanjilo se za 118.000 stanovnika ili za 21%. Udio poljoprivrednoga stanovništva od 56,2% u 1961. godini pao je na tek 3,4% u 1991. godini. Istodobno gradsko stanovništvo u Dalmaciji naraslo je za 306.000 stanovnika ili, u obuhvaćenih trideset godina, za 2,5 puta.

Forsirana industrijalizacija bila je u biti ekstenzivna, tako da i deagrarizacija koja ju je pratila nije bila dovoljno radikalna. Odvajanje od poljoprivrede nije potpuno, već samo djelomično. Napušta se poljoprivreda kao profesija, prihvaća se zapošljavanje u društvenom sektoru, ali se u pravilu ne napušta gospodarstvo "na selu" i proizvodnja u njemu. Ta proizvodnja postala je dopuna prihodima iz zaposlenja. U tome i jest velika razlika u deagrarizaciji kod nas i u zapadnoeuropskoj ekonomiji. Radikalni proces ondje je vodio okrupnjavanju gospodarstva, što se kod nas nije dogodilo. Tome su pridonijela svakako i zakonska ograničenja veličine posjeda zbog straha od restauracije kapitalizma na selu.

Tako se na selu stvara jedna mješavina poljoprivredno-nepoljoprivredne ekonomije, koja osigurava seoskom stanovništvu kakav-takav "doličan" standard. Pojedina komponenta toga ukupnog dohotka (poljoprivreda ili nepoljoprivreda) ne bi bila kadra sama osigurati takav standard.

Promjene na selu

Masovni odlazak stanovništva sa sela i prijelaz s monokulturne ekonomije (poljoprivrede) na složeniju ekonomsku strukturu sela dva su društvena procesa koja su bitno obilježila ovo drugo prijelomno razdoblje. Pod njihovim utjecajem selo i poljoprivreda doživljavaju korjenite promjene:

- napuštaju se obradive površine, pogotovo one koje se ne mogu obraditi mehaničkim strojevima

- obiteljska gospodarstva, iako na smanjenim površinama, uvode mehanizaciju, praktički nema ni jednoga gospodarskog dvorišta bez traktora ili motokultivatora, u proizvodnji se primjenjuju nova sredstva i reprodukcijски materijal, općenito se proizvodnja intenzivira

- mijenja se proizvodna struktura: proizvodnja žitarica pada, raste povrtnarska proizvodnja, raste broj voćaka i voćarska proizvodnja – najprije breskve, potom agrumi, na kraju kivi, obnavljaju se stare i sade nove masline, stočni fond općenito stagnira ili opada

- selo se izgrađuje i urbanizira u svakom pogledu. Izgrađuju se stambene zgrade, infrastrukturni objekti, institucije, kvalitetnim prometnicama selo se povezuje s okolnim svijetom. Modernizacija sela očituje se u većoj mjeri u otočnom i obalnom području.

Unatoč naznačenim gospodarskim promjenama i očitom rastu životnoga standarda, selo se i dalje demografski prazni.

U zadnjem desetljeću 20. stoljeća seosko je stanovništvo u Dalmaciji sa 430.696 u 1991. godini palo na 338.885 stanovnika u 2001. godini. Dalmatinsko selo izgubilo je, dakle, 101.811 stanovnika ili gotovo jednu četvrtinu stanovništva (23,6%).²

➔ **TABLICA 1**
Seosko stanovništvo
u Dalmaciji 1991. –
2001. godine

Područja	1991. godina	2001. godina	Indeks 1991=100
Otoci	42.446	40.839	96,21
Priobalje	207.551	187.280	90,23
Zagora	180.699	110.769	61,30
Dalmacija	430.696	338.888	78,68

Izvor: Popisi stanovništva 1991. i 2001. godine

Taj izraziti pad seoskoga stanovništva u ovom desetljeću nije rezultat "normalnoga" demografskog razvoja, nego je u najvećoj mjeri posljedica ratnih zbivanja. To posebno vrijedi za Zagoru, koja je bila zahvaćena ratom pa je u tom razdoblju izgubila blizu 40% svoje seoske populacije. Čak 68,7% ukupnoga pada seoskoga stanovništva u Dalmaciji otpada na zagorsko područje.

Od 866 seoskih naselja čak u 571 (66,0%) seosko se stanovništvo smanjilo za više od 10% (u 265 naselja priobalja i 262 naselja Zagore). U 189 naselja (21,8%) stanovništvo je u proteklom desetljeću stagniralo (indeks 91 – 110), a samo u 104 (12,2%) naselja stanovništvo se povećalo za više od 10%. U pravilu, stanovništvo u većoj mjeri napušta mala naselja, koja su u prosjeku imala 234 stanovnika. Stagnantna naselja nešto su veća i u prosjeku broje 657 stanovnika, a ona koja su u tom razdoblju povećala broj stanovnika najveća su i u prosjeku broje 703 stanovnika.

Vjerojatno su ratna zbivanja i opća gospodarska prestrukturiranja zamjetno pridonijela povećanom odljevu seoskoga stanovništva. Ti bi tokovi bili sigurno mnogo smireniji da tih zbivanja nije bilo. Demografsko pražnjenje otoka dijelom je rezultat njihove dobne strukture, u kojoj prevladava starije stanovništvo, pa je broj umrlih stalno veći od broja rođenih.

NA PRAGU TREĆEGA TISUĆLJEĆA

I tako dolazimo do trećega razdoblja, kada se mijenja društveno-politički sustav i odnos prema poljoprivredi. Obiteljsko gospodarstvo postaje nosilac razvoja poljoprivrede.

Proizvodni kapaciteti

Prema *Popisu poljoprivrede 2003. godine*³ ukupno raspoloživa poljoprivredna površina Dalmacije iznosi 112.391 hektar, u čemu "korištena" poljoprivredna površina zaprema 60.201 hektar. Od tih površina poljoprivredna kućanstva posjeduju 56.982

hektara, a poslovni subjekti 3219 hektara. Najveći dio površina (94,6%) iskorištavaju poljoprivredna kućanstva. Popisom je registrirano 69.270 "poljoprivrednih kućanstava" i 113 "poslovnih subjekata". Znači da na jedno poljoprivredno kućanstvo u prosjeku dolazi 1,56 hektara raspoloživih ili tek 0,82 hektara iskorištenih poljoprivrednih površina. Najveća gospodarstva nalazimo u Zadarskoj županiji (1,32 ha iskorištenih), a najmanja u Splitsko-dalmatinskoj županiji (0,63 ha). Poslovni subjekti u prosjeku posjeduju 28,6 hektara iskorištenih poljoprivrednih površina.

Po površini, obiteljska gospodarstva u Dalmaciji ulaze među najmanja gospodarstva u Republici Hrvatskoj. Sve raspoloživo poljoprivredno zemljište u Dalmaciji organizirano je u 358.784 parcele. Znači da na jedno gospodarstvo u prosjeku dolazi 5,2 parcele, od 4,6 u Splitsko-dalmatinskoj do 6,1 u Dubrovačko-neretvanskoj županiji. Male površine i rascjepkavost posjeda dva su temeljna obilježja obiteljskih gospodarstava u Dalmaciji.

➔ TABLICA 2
Posjedovna struktura
obiteljskih gospodarstava u Dalmaciji

Veličina ukupnoga raspoloživog zemljišta (ha)	Obiteljska gospodarstva		Iskorišteno poljoprivredno zemljište	
	Broj	%	Hektara	%
Do 0,10	4374	6,3	142	0,25
0,11 – 0,50	26.046	37,6	4708	8,3
0,51 – 1,00	13.144	19,0	5687	10,0
1,01 – 2,00	11.900	17,2	9437	16,6
2,01 – 3,00	5355	7,7	6914	12,1
3,01 – 5,00	4358	6,3	8317	14,6
5,01 – 10,0	2802	4,0	8900	15,6
10,1 – 20,00	927	1,3	5215	9,1
20,01 i više	364	0,5	7659	13,4

Izvor: Popis poljoprivrede 2003. godine

Na temelju posjedovne strukture mogli bismo formirati četiri karakteristične skupine gospodarstava. Prva skupina – do 0,5 hektara – obuhvaća 30.420 ili čak 43,9% ukupnoga broja gospodarstava. Možemo s pravom kazati da su ovo "sitna gospodarstva". No iako mnogobrojna, ona zajedno posjeduju tek 8,5% ukupno iskorištenih površina. U najvećoj mjeri to su posjedi vikendaša ili ostarjelih domaćinstava, koja se postupno gase. Mogli bismo ih s pravom nazvati "vrtovima" ili "okućnicama". S obzirom na veličinu, ona nemaju posebno gospodarsko značenje u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji Dalmacije.

Drugu skupinu gospodarstava od 0,51 do 2,00 hektara mogli bismo zvati "malim gospodarstvima". Ona čine više od trećine ukupnoga broja gospodarstava (36,2%), a posjeduju oko četvrtine (26,6%) svih iskorištenih površina. Zajedno s pret-

hodnom skupinom "sitnih", čini 80,1% svih gospodarstava i daje pečat općoj usitnjenosti obiteljskih gospodarstava Dalmacije.⁴

Daljnju skupinu gospodarstava čine gospodarstva između 2,0 i 5,0 hektara i možemo ih, s obzirom na dalmatinske prilike, zvati "srednjim" gospodarstvima. Ona čine tek 14,0% ukupnoga broja gospodarstava, a posjeduju nešto više od četvrtine (26,7%) iskorištenih površina. I na kraju je skupina "velikih" gospodarstava s više od 5,0 hektara iskorištenih površina. Ovo je brojčano najmanja grupa, obuhvaća tek 5,8% svih gospodarstava, ali posjeduju više od trećine (38,1%) ukupno iskorištenih površina.

Izuzmemo li skupinu "sitnih" gospodarstava čiji je doprinos ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji Dalmacije minoran, ostaju nam tri skupine većih koje zajedno broje 38.850 gospodarstava. Ako pretpostavimo da su "mala" gospodarstva (0,51 – 2,00 ha) najvećim dijelom usmjerena na naturalnu proizvodnju kojom podmiruju u prvom redu potrebe vlastita domaćinstva, ostaje nam proizvodno najinteresantnija skupina "srednjih" i "velikih" gospodarstava, koje ukupno broje 13.800 gospodarstava, a posjeduju 37.005 hektara ili 64,8% svih iskorištenih poljoprivrednih površina Dalmacije. Tu su koncentrirani najveći proizvodni kapaciteti, najbolji gospodari proizvođači, najveći potencijali koji bi mogli, i trebali, dati najveći prinos razvoju poljoprivrede u Dalmaciji.

Struktura proizvodnje

Ako od ukupno iskorištenih površina poljoprivrednih kućanstava odbijemo "pašnjake" (18.266 ha), onda kao "obrađive" površine, one koje se najintenzivnije iskorištavaju, ostaju 38.722 ha. Iako nije uputno uspoređivati različite izvore podataka, kažimo da je na temelju redovitih godišnjih statističkih opažanja obrađiva površina Dalmacije u 1961. godini iznosila 206.168 ha. Otada se obrađive površine stalno smanjuju, prepuštajući velika područja samoniklom raslinju. Struktura iskorištavanja obrađivih površina po županijama prema Popisu iz 2003. prikazana je u donjoj tablici.

● TABLICA 3
Orađive površine
u Dalmaciji (ha)

Županija	Ukupno obrađive	Oranice i vrtovi	Povrće	Livade	Voćnjaci	Vinogradi	Rasadnici
Zadarska	10.980	4.095	150	3.092	2.023	1.617	3
Šibensko-kninska	6.699	1.258	131	2.186	1.991	1.130	3
Splitsko-dalmatinska	14.796	4.898	495	2.746	4.005	2.646	6
Dubrovačko-neretvanska	6.241	772	135	400	3.170	1.758	6
Dalmacija	38.722	11.023	911	8.424	11.189	7.151	18

Izvor: Popis poljoprivrede 2003. godine

Prema stanju poslije Drugoga svjetskog rata, najveće smanjenje bilježimo kod oranica i površina pod vinogradima.

Najveće, približno podjednake (oko 28%), površine zauzimaju oranice i voćnjaci. Površine voćnjaka u najvećoj se mjeri odnose na maslinike u obalnom i otočnom dijelu, a oranice su pretežno smještene u zagorskom dijelu unutrašnjosti. Vinogradi čine 18,5% ukupnih obradivih površina i najveća su koncentracija vinograda u Hrvatskoj.

Voćnjaci zauzimaju gotovo trećinu (28,%) obradivih površina. Oni su uz vinograde specifično obilježje dalmatinske poljoprivrede. Najveći dio voćnjaka otpada na maslinike, od kojih se mnogi uopće ne obrađuju ili se obrađuju povremeno. Zadnjih dvadesetak godina čine se osjetni napori u obnovi maslinarstva na suvremenim načelima uzgoja. Druga značajna voćna vrsta jesu citrusi – mandarinke, prije svega u proizvodnim centrima duž obale, u dolini Neretve i na otocima.

➔ TABLICA 4
Broj rodni stabala
voća u Dalmaciji

Voćna vrsta	Broj rodni stabala	Broj domaćinstava koja uzgajaju voće
Jabuka	196.683	17.961
Šljiva	170.823	19.816
Kruške	25.538	10.368
Trešnje	101.991	23.968
Višnje	68.372	12.402
Breskve	231.906	10.534
Marelice	18.801	5003
Smokve	134.256	29.722
Citrusi	1,007.213	17.420
Orasi	44.411	18.024
Bademi	124.270	17.875
Masline	1,681.925	32.484

Izvor: Popis poljoprivrede 2003. godine.

Od voća su najbrojnije masline sa 1,681.925 rodni stabala.⁵ One se uzgajaju na svim otocima i duž čitavoga obalnog područja. Masline uzgaja više od trideset dvije tisuće gospodarstava ili čak 46,9% ukupnoga broja. Drugu skupinu po broju čine citrusi, u prvom redu mandarinke. Oni su najrašireniji u Dubrovačko-neretvanskoj županiji, gdje se uzgaja čak 90% njihova ukupnog broja, a uzgojem se bavi 5255 gospodarstava ili 54% svih poljoprivrednih kućanstava u toj županiji. Neretvanska dolina naš je najveći uzgojni centar citrusa.

Sljedeća najbrojnija voćna vrsta jest breskva. Ona se vrlo proširila poslije Drugoga svjetskog rata. Najraširenija je u Zadarskoj (79.260) i Splitsko-dalmatinskoj županiji (85.972 rodna stabla). Tradicionalna smokva pala je na oko sto trideset tisuća stabala, koje uzgaja nešto manje od trideset tisuća go-

spodarstava. U prosjeku po jednom kućanstvu dolazi tek 4,5 rodni stabala. Ona se ne uzgaja u plantažama (zatvorenim voćnjacima), već prije svega kao pojedinačna stabla u vinogradima ili između maslina.

Interes za uzgoj višnje maraske u zadnjih dvadeset i više godina stalno pada, tako je i njihov broj spao na oko šezdeset osam tisuća rodni stabala. Najviše ih nalazimo u Zadarskoj županiji, gdje se uzgaja više od 40% ukupnoga broja. Badem isto tako ulazi u tradicionalne dalmatinske voćne kulture. I on se većim dijelom uzgaja kao prateća kultura uz vinograde, a manje kao plantažni nasad. Najveći broj nalazimo u Zadarskoj i Šibensko-kninskoj županiji (oko 65% ukupnoga broja).

Po broju kućanstava koja uzgajaju pojedine voćne vrste na prvom mjestu dolaze tradicionalne dalmatinske voćke; maslina sa 32.484 kućanstva i smokva sa 29.722 kućanstva. Na trećem mjestu (čak dvadeset četiri tisuće kućanstava) uzgaja se trešnja, koja je također vrlo stara kultura na ovim našim područjima. Tek tada dolazi interes za uzgoj šljiva (19.816 kućanstava), badema (17.875) i citrusa (17.420 kućanstava).

⇒ TABLICA 5
Vinogradarstvo
po županijama

Županije	Ukupna površina (ha)	Broj rodni čokota (u tisućama)
Zadarska	1617	7596
Šibensko-kninska	1130	6152
Splitsko-dalmatinska	2646	14.169
Dubrovačko-neretvanska	1758	11.983
Dalmacija	7151	39.900

Izvor: Popis poljoprivrede 2003. godine

U doba najvećega prosperiteta dalmatinskoga vinogradarstva potkraj XIX. stoljeća (1877.) u Dalmaciji je bilo 100.000 hektara vinograda. Propašću vinograda na vlastitoj podlozi, te se površine nisu više nikad obnovile. Poslije Drugoga svjetskog rata pa do šezdesetih godina 20. stoljeća u selu je još obilje radne snage i površine pod vinogradima se povećavaju. Poslije šezdesetih, zbog naglašena odlaska sa sela, površine vinograda počinju stalno opadati, a Popis 2003. registrira samo 7151 ha ukupni ili 6909 ha rodni vinograda. Više od trećine vinograda (35,5%) nalazi se u Splitsko-dalmatinskoj županiji. Nekoć temeljna poljoprivredna i gospodarska grana Dalmacije pala je na vrlo "niske grane".

Stočarska se proizvodnja od najstarijih vremena zadržala i razvila u zagorskom području. Za hranjenje stoke gotovo su isključivo služili oskudni krški pašnjaci. Zimi se stoka "spuštala" na niža područja, gdje se hranila uglavnom brstom, a ljeti se odlazilo u planine susjedne Bosne.

Popisom iz 2003. godine u Dalmaciji je registrirano 16.055 goveda, od čega se čak 52,2% uzgaja u Splitsko-dalmatinskoj županiji. Čak 6685 kućanstava uzgaja muzne krave. Najveći broj goveda nalazimo inače u zagorskom području.

Šezdesetih godina 20. st. Dalmacija je imala oko milijun ovaca. Otada se taj broj stalno smanjuje, tako da Popis iz 2003. registrira tek 315.455 ovaca. Gotovo polovicu toga broja (47,6%) nalazimo u Zadarskoj županiji. Inače, čak 9252 kućanstva drže ovce, a od toga 1760 kućanstava drže stada više od 50 grla. Prvi put nakon dugoga vremena Popis registrira i 78.395 koza i čak 8781 kućanstvo drži koze. Koza se uglavnom drži po jedna ili dvije u kućanstvu. Čak 7731 kućanstvo, ili 88%, drži 1-2 koze. Drže je u prvom redu za proizvodnju mlijeka za domaćinstvo. U dalmatinskim uvjetima koza je prava "sirotinjska kravica". Samo 224 kućanstva, od toga 120 u Zadarskoj županiji, drži više od 50 koza – bavi se pašnim uzgojem koza.

Najveći broj kućanstava prodaje tradicionalne dalmatinske poljoprivredne proizvode; njih 3270 prodaje voće i grožđe, 3009 kućanstava prodaje prerađevine: vino, rakiju i maslinovo ulje. Povrće prodaje 2111 kućanstava, a kravlje mlijeko 953 kućanstva.

Možemo kazati da su poljoprivredna kućanstva u najvećem dijelu riješila problem mehanizacije proizvodnje. Čak 34.054 kućanstva, ili oko polovice ukupnoga broja, posjeduju jednoosovinski, a čak 10.355 kućanstava, ili svako šesto, ima dvoosovinski traktor. Samo 6880 kućanstava, od toga 3652 u Splitsko-dalmatinskoj županiji, posjeduju uređaj za natapanje.

Obiteljska gospodarstva

Popisom poljoprivrede iz 2003. u Dalmaciji je registrirano 69.200 poljoprivrednih kućanstava, što čini 25,1% ukupnoga broj kućanstava u Dalmaciji. U tim poljoprivrednim kućanstvima u vrijeme Popisa živjelo je 230.609 stanovnika ili 26,8% ukupnoga stanovništva Dalmacije. Znači da više od četvrtine domaćinstava u Dalmaciji ima nekakve veze s poljoprivrednim gospodarstvom, bilo da na gospodarstvu radi, bilo da od gospodarstva ima nekakvu korist. To nas upućuje na značenje poljoprivrede u gospodarskoj strukturi Dalmacije, kao i na vezanost stanovništva uz zemlju i poljoprivredu. Najveće značenje poljoprivrede ima u Šibensko-kninskoj županiji, gdje poljoprivredna kućanstva čine čak 33,3% ukupnoga broja kućanstava županije i gdje u tim kućanstvima živi čak 33,7% ukupnoga stanovništva.

U posljednjih pola stoljeća u dalmatinskoj poljoprivredi i selu dogodile su se velike promjene. Prije pedeset godina (1955.) u Dalmaciji je bilo 117.557 poljoprivrednih kućanstava, u kojima je živjelo 615.800 stanovnika, što je tada činilo 86,6% u-

kupnoga stanovništva Dalmacije. Prema tome, Dalmacija je u pedeset godina izgubila oko polovice poljoprivrednih kućanstava i oko dvije trećine stanovništva koje je živjelo u tim kućanstvima. Ovo je izazvalo pad udjela stanovništva koje živi u poljoprivrednim kućanstvima. U pedeset godina ovaj je udio pao sa 86,6% na samo 26,6%.

Druga polovica 20. stoljeća obilježena je vrlo snažnim procesom deagrarizacije, "odvajanjem" od poljoprivrede koje se očitovalo u osjetnom padu broja poljoprivrednih kućanstava, stanovništva koje živi u tim kućanstvima kao i u padu ukupnoga seoskog stanovništva.

Ovo odvajanje od poljoprivrede, međutim, nije se odrazilo na promjenu posjedovne strukture. Dapače, mogli bismo kazati da se ona pogoršala i da se gospodarstva nastavljaju usitnjavati. Dok su gospodarstva do 0,5 ha u 1961. godini činila 18,5% svih gospodarstava, u 2003. ona čine čak 44,9%. Obrnuto je s gospodarstvima većima od 5,0 ha: 1961. bilo ih je 14,5%, a 2003. godine samo 5,8%. Proces "odvajanja" od poljoprivrede nije rezultirao povećanjem gospodarstava i općim poboljšanjem posjedovne strukture.

Rad u obiteljskom gospodarstvu nije normiran. Radi se prema agrotehničkim potrebama, veličini gospodarstva, vrstama kulture i stoke koja se uzgaja. Popis iz 2003. registrirao je da na gospodarstvu radi 151.280 članova ili čak 65,6% ukupnoga stanovništva u tim kućanstvima, odnosno 76,7% stanovnika starijih od 15 godina.

Dvije su stvari na koje moramo upozoriti kada govorimo o radu u poljoprivredi. Rad na obiteljskom gospodarstvu ne podliježe nikakvim administrativnim normama. U pravilu, na gospodarstvu rade svi članovi; muškarci i žene, djeca i starci, "zaposleni" i oni koji to nisu, svi prema svojim sposobnostima, sklonostima i potrebama. Drugo, na ovako malim gospodarstvima kao što su dalmatinska ne radi se "puno radno vrijeme" nego prema potrebama.

Polazeći od ovih specifičnosti rada u poljoprivredi, Popis iz 2003. registrirao je u poljoprivrednim kućanstvima 51.754 osobe starije od 64 godine, što čini 22,4% ukupnoga stanovništva u tim kućanstvima. Znači da se radi o prilično "staroj" populaciji čije su radne sposobnosti ograničene. Dalje, Popis iz 2003. utvrdio je da od svih onih koji rade na gospodarstvu čak 56,2% radi u prosjeku manje od 2 sata dnevno, 26,4% rade od 2 do 4 sata, 9,1% 4 do 6 sati, a tek 8,2% dulje od 6 sati. Mogli bismo grubo kazati da tek oko 10-ak posto onih koji rade na gospodarstvu rade "puno radno vrijeme". Opseg i kvaliteta toga rada prilagođeni su s jedne strane potrebama gospodarstva, a s druge radnim kapacitetima kućanstva.⁶

Poljoprivredna kućanstva bave se i drugim djelatnostima osim poljoprivrede. Tako čak 3.051 kućanstvo pruža usluge u

turizmu a 3.023 se bavi preradom poljoprivrednih proizvoda. Obrtom se bavi 70 kućanstava a uzgojem ribe čak 31 kućanstvo. Drugom djelatnošću (izvan poljoprivrede) kao osnovnom bavi se 47.298 članova kućanstava, a kao dopunskom 5.093 člana kućanstva. Na žalost Popis ne daje podatke o ribarima i ribarskoj djelatnosti.

U poljoprivrednim kućanstvima nailazimo tako na više oblika radnog angažiranja, što sve zajedno pridonosi ekonomiji domaćinstva i sela. Na toj mješovitoj ekonomiji, gdje rad prelazi iz djelatnosti u djelatnost, na radu gdje svi članovi domaćinstva sudjeluju prema svojim sposobnostima, temelji se standard poljoprivrednoga kućanstva i dalmatinskoga sela.

NEKE NOVE TENDENCIJE

Posljedice socijalističkoga agrarnog koncepta u drugoj polovici 20. stoljeća ogledaju se i u padu obradivih površina privatnoga sektora i rastu površina društvenih gospodarstava. U tom razdoblju (1939. – 1991.) ukupna obradiva površina Dalmacije smanjila se za 45.367 ha (20,1%), u čemu oranice za 22.236 ha (15,5%), voćnjaci za 6925 ha (22,1%), a vinogradi za 14.650 ha ili čak 34,6% prijeratnih površina. Intenzivna proizvodnja na društvenim gospodarstvima nije mogla nadoknaditi pad proizvodnje u obiteljskim gospodarstvima, tako da je i ukupna proizvodnja opala. Maslinici i vinogradi ne obrađuju se, a zemljište obrasta samoniklo raslinje.

Prvi znaci buđenja dolaze izvođenjem "Eksperimentalno-demonstracionog projekta unapređenja maslinarske proizvodnje Jugoslavije" (FAO – UNDP) početkom osamdesetih godina 20. st. Projekt je riješio niz biotehničkih problema vezanih uz uzgoj maslina.⁷ Kreće pokret obnove starih maslinika i sadnje novih. Čitavo osmo desetljeće protječe u dosta živim naporima na obnovi maslinarstva.

Deveto desetljeće prolazi u ratu i poslijeratnim zbivanjima, kao i društvenim pretvorbama, pa su izostali ozbiljniji napori u razvoju poljoprivrede. Još je potkraj osamdesetih godina 20. st. uveden poticaj za maslinarstvo, koji se obračunavao na proizvedenu količinu maslina. Tek 1955. godine Sabor donosi "Strategiju razvitka hrvatske poljoprivrede", na temelju koje se postupno izgrađuje sustav poticaja – najprije u maslinarstvu, a kasnije i u drugim proizvodnjama. U županijama se osnivaju fondovi za financiranje proizvodnje i podizanje novih nasada. Samo u Splitsko-dalmatinskoj županiji se uz pomoć fonda od 2001. do 2004. godine plasiralo 306 kredita u ukupnom iznosu od 30-ak milijuna kuna. Javljaju se organizacije i pojedini poduzetnici koji ulažu u poljoprivredu i šire svoje nasade. Otvara se mogućnost "služnosti" na šumskim zemljištima povoljnih pedoloških osobina. Samo u 2004.

godini odobreni su u Splitsko-dalmatinskoj županiji zahtjevi za podizanje oko 500 ha novih nasada na dosadašnjim šumskim zemljištima. Mnogi od njih već su podignuti.⁸ Nastavlja se intenzivna sadnja novih maslinika. Samo u 2004./5. godini proizvedeno je i posađeno 320.000 sadnica proizvedenih u Hrvatskoj i 60.000 sadnica iz uvoza. Svi ti novi nasadi podižu se uz asistenciju stručnjaka na suvremenim agrotehničkim načelima. Brojne su nove suvremeno opremljene vinarije, koje se orijentiraju na specifična proizvodna područja i proizvode vina zaštićenih kvaliteta.

To su samo neki pokazatelji koji govore o buđenju interesa za obnovu i razvoj proizvodnje. Moglo bi se reći da prisustvujemo novom, trećem, razdoblju koje vodi prema razvoju i unapređenju poljoprivredne proizvodnje u Dalmaciji. Kako će se te tendencije nastaviti, teško je kazati. One će svakako pridonijeti ekonomskom jačanju sela. Kako će se to odraziti na stabilizaciju stanovništva? Nažalost, mnoga sela nemaju više biološke snage za reprodukciju i demografski razvoj. Hoće li se, i u kolikoj mjeri, mladi vraćati na djedovska ognjišta da bi zasnovali nov život i imali ondje budućnost? Hoće li se na selo doseliti neko novo stanovništvo i kakve će to nove probleme izazvati u seoskom društvu?

Postavlja se niz ovakvih i sličnih pitanja, a na koja ne znamo pravi odgovor. Nedostaju sveobuhvatna istraživanja sela koja bi nam mogla dati neke indicije i, što je još važnije, upozoriti na probleme čija bi rješenja osigurala dugoročni skladni razvoj našega sela.

ZAKLJUČAK

U prijednenih stotinjak godina dalmatinsko selo i poljoprivreda prolaze kroz tri prijelomna razdoblja koja stubokom mijenjaju njihova temeljna obilježja: procvat i propast vinogradarstva, gospodarski uzlet iza kojeg slijedi kriza i emigracija; socijalistički agrarni koncept, industrijalizacija, zapuštanje poljoprivrede i deagrarizacija; liberalni koncept razvoja, povrat obiteljskom gospodarstvu te izgradnja složenijega gospodarskog sustava na selu i povrat poljoprivredi. To su, naravno, opće tendencije, od kojih ima brojnih specifičnih odstupanja. Mnoga su šira područja, pogotovo u Zagori, izvan prometnih i gospodarskih tokova, pa su ostala prazna, gospodarski mrtva i demografski opustjela, bez izgleda da će se vlastitim snagama obnoviti. Ona će vjerojatno s vremenom postati sve zanimljivija kao sekundarna obitavališta u starom ruralnom ambijentu i prirodnoj sredini različitoj od urbanoga načina življenja.

U razvijenijim seoskim sredinama, ili onima koja su pošla putem razvoja, i poljoprivreda će naći svoje mjesto. Izdife-

rencirat će se s vremenom "poduzetnička" poljoprivreda na pogodnim i većim površinama s tržišnim obilježjima proizvodnje. Na drugoj će strani ostati poljoprivreda malih dimenzija, mješovitih domaćinstava s proizvodnjom za podmirenje vlastitih ili lokalnih potreba. Baš ta "lokalna" (specifična) obilježja bit će činilac opstanka i razvoja ovoga vida proizvodnje. Jačanjem zadruga i drugih oblika udruživanja, kao i državnim mjerama poticaja, njima treba pružiti pomoć u razvoju. Ona će održavati tradicionalni agrarni krajolik i time pridonijeti specifičnoj prepoznatljivosti ovoga područja. Zbog toga i ova "mala" proizvodnja zaslužuje punu pozornost naše razvojne politike.

BILJEŠKE

¹ O naglom širenju vinogradarstva i rastu vinarske proizvodnje svjedoči Izvještaj Trgovinske komore u Splitu, prema kojemu je na području te komore 1858. godine proizvedeno 138.312 hl vina, a 1893. godine proizvodnja je narasla na 702.082 hl ili otprilike pet puta.

² Selom ovdje smatramo sva naselja manja od 2000 stanovnika. U zadnjih pedesetak godina (1948. – 2001.) seosko stanovništvo u Dalmaciji smanjilo se sa 530.240 na 338.885 ili za 37,9%. Najveći pad bilježimo u zagorskom području, gdje je u istom razdoblju sa 228.513 stanovnika palo na 110.769 ili za 51,3%.

³ Ima mišljenja kako Popis poljoprivrede 2003. ima niz nedostataka, pa zato njegovi podaci nisu pouzdani. Vjerojatno su mnoge primjedbe točne, no drugih mjerodavnih podataka nemamo. U svakom slučaju, bez obzira na primjedbe, procjenjujemo da podaci Popisa mogu poslužiti kao validna argumentacija stanovitih tendencija razvoja o kojima ovdje govorimo.

⁴ Popis poljoprivrede 1955. godine u grupi gospodarstava do 2,00 hektara registrirao je 50,65% svih gospodarstava, a onaj iz 2003. godine čak 80,10%, što znači da je u ovih pedesetak godina (1955. – 2003.) broj malih gospodarstava osjetno porastao. Već ionako usitnjena struktura i dalje se usitnjavala.

⁵ Neki procjenjuju da u Hrvatskoj danas ima oko 4,5 milijuna rodnih stabala maslina. Ako su te procjene i približno točne, onda je i broj maslina u Dalmaciji mnogo veći.

⁶ Kad smo već kod rada, navedimo samo da poljoprivredni poslovni subjekti u Dalmaciji imaju tek 1016 zaposlenih. Od toga je polovica (509) zaposlena u Splitsko-dalmatinskoj županiji. Poslovni subjekti u Dalmaciji imaju male proizvodne kapacitete, pa je i broj zaposlenih relativno malen.

⁷ Introdukcijom novih sorata riješen je problem slabe oplodnje "oblice", sorte koja je prevladavala na našim obalama. Utvrđeni su najpogodniji modeli obnove starih maslinika. Organizirani su brojni demonstracijski nasadi. Ovladana je proizvodnja sadnica maslina u staklenicima i kontejnerima, što je omogućilo masovnu proizvodnju sadnica. Uvezena su brojna suvremena postrojenja za preradbu maslina i zamijenjena tradicionalna zastarjela.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 6 (86),
STR. 1047-1062

DEFILIPPIS, J.:
PROMJENE...

⁸ Spomenimo samo neke najvažnije aktualne investicije: Badel – Ravni kotari 100 ha vinograda, Buble – Vrana 100 ha vinograda, Dalmacijavino – Drniš 30 ha vinograda, Šumarija Šibenik – 12 ha maslinika, SMS Kaštela – 20 ha maslinika i Bratiškovci 40 ha maslinika i smokvika, Vis razni – 10 ha vinograda, Brač razni – 8 ha vinograda i mnogi drugi.

LITERATURA

Defilippis, J. (1992.), Uloga poljoprivrede i sela u razvoju obalnih područja Hrvatske, *Sociologija sela*, 30 (1/2): 53-60.

Defilippis, J. (1997.), *Dalmatinsko selo u promjenama*, Split: Avium.

Defilippis, J. (2001.), *Dalmatinska poljoprivreda u prošlosti*, Split: Književni krug.

Ožanić, S. (1955.), *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Split.

Radinović, S., Par, V., Gugić, J. (2004.), Socioekonomski procesi u obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima Dalmacije, *Društvena istraživanja*, 13 (4-5): 825-842.

Changes in Dalmatian Agriculture and Villages in the Last 100 Years

Josip DEFILIPPIS
Split

In the first one hundred years Dalmatian agriculture went through three crucial periods. The first, at the end of the 19th century, was characterised by a rapid growth of viticulture followed by a great decline at the beginning of the 20th century which caused a large economic crisis, poverty and mass emigration. The second period stretches throughout the second half of the 20th century and is marked by the country's industrialisation, the socialist concept of agricultural development and a sharp fall of agricultural population and exodus from rural areas. The characteristic of the third period is the adoption of the liberal concept of development in which family farming is predominant. Renewal of olive cultivation has advanced considerably since the eighties initiated by the UNDP project and new vineyards are being planted. This creative boost is still present today. Each of these periods had a special influence on the development of the rural villages.

Key words: village, agriculture, Dalmatia

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 6 (86),
STR. 1047-1062

DEFILIPPIS, J.:
PROMJENE...

Wandel in der Landwirtschaft und im Dorfleben Dalmatiens im Laufe der letzten hundert Jahre

Josip DEFILIPPIS
Split

Im Laufe der letzten hundert Jahre hat die dalmatinische Landwirtschaft drei entscheidende Entwicklungsetappen durchlaufen. Die erste Etappe setzt mit dem ausgehenden 19. Jahrhundert und der Blütezeit des Weinbaus ein und endet Anfang des 20. Jahrhunderts mit dessen Verfall, was eine schwere Wirtschaftskrise, die Verarmung der Landbevölkerung und eine massive Auswanderungswelle auslöste. Die zweite Etappe reicht in die zweite Hälfte des 20. Jahrhunderts und ist geprägt durch die Industrialisierung des Landes, das sozialistische Entwicklungskonzept in der Landwirtschaft, durch Landflucht und den jähen Rückgang der Bevölkerungszahlen in den landwirtschaftlichen Nutzgebieten. Die dritte Etappe charakterisiert die Übernahme einer liberalen Entwicklungsstrategie, bei der Familienbetrieben die Hauptrolle zukommt. Der Olivenanbau, dessen Erneuerung durch ein UNDP-Projekt in den 80er-Jahren angeregt wurde, breitet sich immer mehr aus, ebenso der Weinbau. Dieser Elan ist weiterhin spürbar. Jede Etappe war für die Entwicklung des dalmatinischen Dorflebens auf ihre Weise prägend.

Schlüsselwörter: Dorf, Landwirtschaft, Dalmatien